
РАДЯНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УСРР В УМОВАХ НЕПу

Михайло ЖУРБА

20-х рр. більшовицька влада, прагнучи залучити до соціалістичного експерименту в Україні широкі верстви різнонаціонального селянства, одночасно з проголошенням українізації декларувала забезпечення розлогіх можливостей для господарсько-культурного поступу національних меншин. Поряд із формуванням національно-адміністративних одиниць та партійно-державних утворень по роботі з різними національностями владні структури всіляко сприяли створенню «класових» селянських спілок в особі комітетів незможних селян (КНС), профспілки сільськогосподарських робітників (Робітземлі) та комітетів взаємодопомоги (КВД). Використовуючи їх як соціальну опору, комуністи мали за мету поставити село під державний контроль, розколоти селянську масу і підпорядкувати її своїй ідеології. Третій пленум ЦК КП(б)У в жовтні 1923 р. зобов'язав губкоми партії терміново розгорнути серед національних спільнот села агітацію і пропаганду і забезпечити організаційне закріплення свободи національного розвитку в культурній та побутовій сферах. В резолюції «про комнезами» пленум актуальним завданням на найближчий час визнав залучення до лав КНС нових членів зі складу незможної частини села¹. Республіканська нарада сільських партпрацівників, що відбулася в грудні 1924 р., теж наголосила, що головний політичний зміст діяльності комітетів взаємодопомоги полягає у всебічному охопленні селянської трудової маси².

Фундаторами сільських громадських об'єднань національних меншин виступали, насамперед, комуністи, учасники громадянської війни і більшовицьких аграрних перетворень. Наприклад, першими головами районних організацій КНС і КВД німецького Ландауського району Миколаївської округи стали робітники-інтернаціоналісти Р.Ф. Янсон і І.А. Фогель, політемігранти С.І. Вітанов, Д.І. Філанов, К.І. Войніков очолили спілку незможників Царедарівського болгарського району Мелітопольської округи, а сільський активіст Г.А. Хасай — грецький Великоянінський КНС на Маріупольщині³.

Наприкінці 1926 р. в республіці було створено 778 комнезамів національних меншин⁴. Найбільше їх нараховувалось у степовій зоні України і на Поліссі (614 КНС), де компактними масами проживали ті національності, серед яких відсоток сільського населення був особливо значним. У болгар він складав 98 %, у німців — 94,1 %, у греків — 90,6 %, у поляків — 81,1 %⁵.

З урахуванням національного складу селянства створювались також комітети взаємодопомоги і профспілка сільгоспспілотників. Так, у Коростенській і Житомирській округах у 1925 р. поряд з українськими було 20 КВД, що об'єднували селян нацменшин⁶. В 1926 р. у складі Робітземлі України було 77,5 % українців, 16,4 % росіян, 2,8 % поляків, 1,4 % німців та 1,9 % представників інших національностей⁷. Проте створення селянських спілок на «класовій» основі не знаходило бажаної для влади підтримки в середовищі національних меншин. В 1925 р. у Волинській, Запорізькій, Сталінській, Кам'янецькій, Могилівській та Уманській округах комітети взаємодопомоги існували лише в 37 селах з національними сільрадами. Переважна частина болгарського наймитства залишалась поза профспілкою сільгоспробітників⁸. Це пояснювалося не стільки слабким соціальним

розшаруванням нацменівського села та впливом куркульсько-клерикальних елементів, про що постійно твердила комуністична пропаганда, а й небажанням громадських організацій виступати слухняним зняряддям влади в час проведення непопулярних і ворожих селянству хлібозаготівель, переділу конфіскованої землі, насильницького об'єднання індивідуальних господарств в колгоспи тощо.

Тим часом, більшовики в 20-х рр., не маючи можливості реалізувати свою програму суспільних перетворень лише силовими засобами, потребували механізму залучення сільської громадськості до соціалістичного будівництва. В свою чергу, надання селянству певної господарської ініціативи вимагало відповідних форм контролю за його самодіяльністю. Усе це посилювало увагу партійно-державного керівництва до «класових» селянських об'єднань. В обіжнику ЦК КП(б)У (грудень 1925 р.) «Про проведення перевиборів КВД» вказувалось: «В місцевостях зі значними національними меншинами населення, слід приділити особливу увагу залученню до КВД представників селянства нацменшин»⁹. На необхідність посилення профспілкової роботи серед німецького, польського, болгарського наймитства, на створення комнезамів та інших громадських організацій наголошувалось у постанові «Про найближчі завдання роботи серед нацменшостей», прийнятій ЦК КП(б)У в червні 1927 р.¹⁰ В свою чергу, польське бюро при ЦК ВКП(б), обговоривши в серпні 1927 р. стан праці серед бідноти польського села, ухвалило організувати у всіх польських селах комітети взаємодопомоги¹¹. Ще раніше, в січні 1926 р. болгарська секція ЦК КП(б)У звернулася до усіх сільських парторганізацій і радянських органів з закликом посилити діяльність по залученню до профспілки Робітземлісільгоспробітників болгарського походження¹².

Розширенню мережі громадських об'єднань на селі сприяло створення національних районів і сільрад, де вагому роль відігравала діяльність Центральної комісії національних меншостей при ВУЦВКУ (ЦКНМ) та її місцевих органів. В результаті, згідно офіційних зведень, якщо у 1927 р. національні комнезами становили 7,1 % до загальної кількості КНС в республіці, то в 1928 р. — 9,7 %¹³. Зростає і кількість комітетів взаємодопомоги. Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин на початку 1927 р. відзначила їх організацію практично у всіх селах з болгарськими сільрадами¹⁴. А І Всеукраїнський з'їзд селянських товариств взаємодопомоги констатував створення в Україні 566 національних СТВ¹⁵. За 1926—1929 рр. співвідношення між національностями, об'єднаними Робітземлісом, змінилось у бік збільшення відсотку українців у складі профспілки — з 74,5 % до 79,6 %¹⁶, що відбивало результати українізації. Водночас, в ряді округ, де нацменшини складали значну частину населення, їх питома вага в складі профорганізацій була вища, ніж пересічно по УСРР. Так, у Проскурівській окрузі у складі профспілки українців було 67 %, євреїв — 18 %, поляків — 9 %, росіян — 4 %, інших національностей — 2 %¹⁷. Встановити число реально діючих національних комнезамів, товариств взаємодопомоги, осередків Робітземлісу складно, оскільки їх керівництво під тиском партійних директив, звітуючи про кількість новоутворених спілок, нерідко подавало завищені цифри. Як свідчать наслідки обстежень працівниками ЦКНМ національних сільрад, значна кількість названих організацій була бездіяльною або існувала лише на папері.

З середини 20-х рр. розширились можливості вступу до громадських об'єднань середнього селянства, що частково було пов'язане з реорганізацією комнезамів у добровільні селянські утворення. Проте перевага надавалась незможникам, декласованій бідноті, чий інтерес не були тісно пов'язані з сільським господарством. Система добровільних товариств на селі функціонувала під наглядом державно-партійних органів, якими визначались організаційні принципи, форми і методи роботи селянських спілок. Особливу роль відігравали органи НКВС. З метою забезпечення «соціалістичного» змісту, вони видавали

інструкції, обіжники, де тлумачились законодавчі акти щодо громадських об'єднань, здійснювали контроль за їх діяльністю.

Послаблення примусово-командних методів керівництва економікою збіглося з прагненням основної маси селянства до піднесення своїх господарств. Національні меншини, переживши катаклізми революційних змагань і громадянської війни, намагалися бути лояльними до нової влади, яка, здійснюючи широкомасштабні аграрні перетворення, проголосила задоволення господарських і культурно-побутових потреб селянства усіх національностей. Потужною підмогою відродження продуктивних сил нацменівського села став кооперативний рух, в центрі якого, в силу історичних обставин, опинились класові селянські спілки, адже більшовицький уряд України спершу орієнтувався на створення кооперативних осередків при комнезамах, а комітети взаємодопомоги поряд з соцзабезівськими функціями провідний напрям своєї діяльності вбачали в підтримці маломісних господарств шляхом залучення останніх до найпростіших форм кооперації.

Уже в 1924 р. в грецькому Велико-Янисольському національному районі на Маріупольщині 208 членів КНС (70 % організації) були охоплені різними формами кооперації, а 8 представників комнезамів входили до складу правлінь кооперативних товариств¹⁸. В 1925 р. відділки споживчої кооперації існували майже при усіх КНС і КВД Ландауського німецького національного району в Миколаївській окрузі, де було створено 10 кооперативів, які об'єднували 974 господарств¹⁹. Силами сільської громадськості до кінця 20-х рр. в сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини німецьких господарств України²⁰.

У складі комнезамів нацменшин після реорганізації їх у добровільні товариства відсоток середняків був вищим, ніж пересічно по Україні. Проте упродовж всього свого існування КНС продовжували залишатися організаціями бідного селянства, яке не мало достатніх засобів для розгортання кредитової та сільськогосподарської кооперації, а розглядало її з чисто споживацьких позицій. Більша частина керівництва комнезамів взагалі вороже поставилась до нової економічної політики, справедливо вбачаючи в ній загрозу власному привілейованому становищу, і тому свідомо гальмувала процес пов'язаного з кооперацією зміцнення трудових селянських господарств.

Більш доцільною в системі сільської кооперації нацменшин виявилась діяльність СТВ, які мали за собою тривалу традицію дореволюційних національних товариств взаємодопомоги, тісно пов'язаних з господарськими потребами селянства. СТВ досягли певних результатів, поєднуючи безоплатну допомогу зuboжilим господарствам зі створенням на паях різних кооперативних об'єднань і підприємств. Особливо жваво розвивалися товариства взаємодопомоги серед болгарського населення України. В с. Райнівка Цареводарського району Мелітопольської округи в 1925 р. КВД виділив кредити 50 господарствам для внесення вступного паю в кооперативне товариство²¹. Така практика стала досить поширеною. На початку 1926 р. кооперативні об'єднання існували у всіх болгарських селах Катеринославщини, за винятком трьох населених пунктів Бердянського району. А в 1929 р. усі болгарські райони підійшли до 100 % охоплення селянства різними формами кооперування²².

У ряді випадків комітети взаємодопомоги відіграли позитивну роль, виявляючи турботу про наділення селян реманентом, посівним матеріалом, постачаючи сім'ям бідноти і середняків речі першої необхідності. Так, у 1925 р. Пулино-Гутський КВД Пулинського німецького району Житомирської округи зібрав 320 пудів зерна, розподіливши його серед маломісних господарств. На його кошти був збудований млин, який обслуговував незаможників і середняків²³. В цьому ж році районний КВД, провівши обстеження ряду сіл Ландауського району, виявив

274 бідняцьких господарства, яким була надана грошова і господарська допомога²⁴. В польському селі Погорілому на Бердичівщині, СТВ надали на пільгових умовах кредити безкінним господарствам під час посівної кампанії 1927 р. В результаті вони не лише успішно завершили сільгоспроботи, але й збільшили площу посівів удвічі²⁵. У Люксембурзькому районі були взяті на облік інваліди, вдови, сироти, яким визначалось продовольче забезпечення з фондів КВД²⁶. Проте розгорнути свою роботу повною мірою сільські товариства взаємодопомоги не змогли, оскільки при їх створенні їм відводилася роль господарсько-кооперативних секцій при КНС, які прагнули не розширення виробництва, а отримання від держави різних пільг і дотацій. Класовий принцип членства в СТВ, їх політична спрямованість, що за задумом компартійного керівництва мала запобігати впливові заможних верств на решту селянства, стримували розгортання сільської взаємодопомоги, звужували соціальну базу організації.

Опора на самодіяльність сільського населення забезпечувала гнучкість і різноманітність кооперативних об'єднань навіть у межах тоталітарного режиму, який формувався впродовж 20-х рр.

За участю комнезамів і сільських товариств взаємодопомоги створювались машинно-тракторні товариства (МТТ). В 1926 р. у польських селах Волинської округи нараховувалось 13 таких товариств²⁷, у Карл-Лібкнехтівському районі — 14²⁸. Курс на виробниче кооперування соціально близьких прошарків селянства призвів до постачання машинної техніки селу за класовою ознакою — трактори та інша сучасна техніка продавались державою в основному незаможницьким МТТ та колективним господарствам, що знижувало ефективність їх використання. Наприклад, уже в 1926 р. у Люксембурзькому і Ялтинському національних районах на Маріупольщині колгоспи і МТТ володіли 46 тракторами. Маріупольський окрвиконком виділив позику в 627500 крб. на придбання тракторів кооперованою біднотою і 5 тис. крб. кредиту для МТТ, організованих виключно із незаможників²⁹.

Втім економічна стратегія більшовизму була розрахована не на зміцнення рентабельних селянських господарств, а на їх ліквідацію. Зміни, які відбувалися в політиці компартійної верхівки наприкінці 20-х рр. — перехід до жорсткого регулювання в економіці, насильницька тотальна колективізація, супроводжувана репресіями проти усіх категорій трудового селянства, — позначилися і на існуванні КНС, СТВ, профспілки сільгоспробітників. Трагічна колізія долі класових селянських спілок полягала в тому, що саме їм разом із сільськими партійними і комсомольськими організаціями відводилася роль «інструменту» впровадження цієї політики в життя.

Архівні матеріали свідчать, що селянські організації не завжди виступали сліпим зряддям у руках комуністичної влади. Відомо, що в ряді сіл Карл-Лібкнехтівського району біднота відмовлялась брати зерно в односельчан, яких незаконно розкуркулили³⁰. В Проскурівському районі польські комнезами і СТВ солідаризувалися з неорганізованим селянством в негативному ставленні до колгоспів³¹. У випадках, коли селянські спілки не виявляли потрібної активності, проти них застосовувались репресивні заходи. Так, у травні 1928 р. працівники польбюро Кам'янецького округового комітету КП(б)У, обстеживши стан комнезамів у польських селах, виявили їх «засміченість класово ворожими елементами». В результаті в Дунаєвецькому та Межжовецькому районах з КНС було виключено понад 700 селян, оголошених спекулянтами і підкуркульниками³². В 1929 р. в такий же спосіб були «очищені» Тавезнянське товариство взаємодопомоги на Полтавщині, ряд комнезамів нацменшин в Мелітопольській та Запорізькій округах³³.

Неоднозначною в умовах непівського села була діяльність профспілки сільськогосподарських робітників. За відсутності стабільного трудового законо-

давства осередки Робітземлісу там, де вони існували, виконували корисні організаційно-захисні функції щодо наймитства нацменшин. У Фрідріх-Енгельсівському національному районі Одеської округи робота серед сільгоспробітників німецької національності проводилась у 40 населених пунктах з 45. При сількомах профспілки були створені комісії з охорони праці; щомісяця відбувалось обстеження умов, у яких працювали наймити, а також їх побуту. Робітземліс допомагав безробітним, а його науково-технічний відділ вів пропаганду агрономічних знань серед селянства і сільськогосподарських робітників³⁴. Аналогічну роботу серед грецького наймитства проводили місцеві органи профспілки у Велико-Янисольському районі³⁵. Суттєвою формою захисту економічних інтересів батраків нацменшин стали трудові угоди. Тільки в Карл-Лібкнехтівському районі трудоводами було охоплено на 1 жовтня 1927 р. понад тисячу сільгоспробітників³⁶. Однак обслуговування Робітземлісом потреб національних меншин далеко не скрізь здійснювалось на належному рівні. Подекуди воно було підпорядковане суто пропагандистським цілям, проводилось формально, а сама профспілка виступала складовою частиною системи тотального нагляду за сільською громадськістю.

Класові селянські об'єднання, як складова частина політичної системи в УСРР, не могли залишатись осторонь радянського будівництва. Проте існували, на наш погляд, ще дві суттєві обставини, які посилювали їх роль у представницьких і робочих органах радянської влади на місцях. Проголошена на початку 20-х рр. лібералізація суспільного життя передбачала участь сільської громадськості в діяльності рад. З іншого боку державна партія, яка не допускала існування самостійних політичних організацій селянства, намагалась применшити потенційну загрозу своєму впливові на селі з боку рад за рахунок створення їм противаги в особі класових селянських спілок і надання останнім широких повноважень у формуванні органів влади на місцях. В обіжнику ЦК КП(б)У від 22 жовтня 1924 р. «Про кампанію перевиборів до Рад», адресованому губкомам партії і комфракціям губвиконкомів, вказувалось, що кандидатури депутатів у сільради повинні обговорюватись на передвиборних зборах громадських об'єднань з тим, щоб до складу нових сільрад була обрана більшість членів КНС і наймитів. «В той же час, — підкреслювалось в обіжнику, — слід звернути особливу увагу на представництво нацменшостей, ... яке б відповідало національному складові населення вказаної місцевості»³⁷.

В ході проведення перевиборів рад у 1925—1926 рр. до складу виборчків у місцях проживання нацменшин входили представники комнезамів, КВД, Робітземлісу. Вони брали на себе проведення звітної кампанії, підготовку наказів виборців своїм депутатам, залучали селянство різних національностей до роботи комісій, які готували матеріали про попередню діяльність сільрад. Звітні доповіді голів і членів сільських рад обговорювались на об'єднаних зборах селян, сільгоспробітників та їх організацій. Позитивним моментом було розширення соціальної бази виборців за рахунок надання виборчого права більш широкому загалу середняків, заможним селянам, які не використовували найману робочу силу. Самі вибори в ряді місцевостей характеризувалися своєрідним «плебейським демократизмом».

В Ботієвському і Благодієвському болгарських районах на Одещині, на звітновибірчих зборах присутні, серед яких були і заможні селяни, критикували недоліки в роботі попереднього складу сільрад і відкрито виставляли свої кандидатури³⁸. В Люксембурзькому німецькому районі на досить демократичних засадах відбулось 69 передвиборних нарад членів Робітземлісу³⁹.

Упродовж 1924—1926 рр. у більшості національних рад зростає питома вага середняків. Так, після виборів 1926 р. в президіях сільських рад німецького Люксембурзького району неорганізована біднота разом з членами комнезамів становила

50 чол., а середняки — 93. У сільрадах грецького Мало-Янисольського району — відповідно 15 і 23. Це відбивало реальну картину осереднячення національного села, а також наявність у складі класових спілок нацменшин певного середняцького прошарку. Пізніше, в результаті регулярних чисток, вони, як і українські КНС і КВД перетворились у практично бідняцькі організації. Досить високим був показник участі населення національних районів у виборах до рад. Якщо пересічно по Україні він становив 54,4 %, то серед поляків — 63,5 %, євреїв — 59,5 %, німців — 57,3 %, болгар — 55,1%, греків — 51,7 %⁴⁰. За участю громадськості відбувались засідання сільських виконкомів, рад, у відповідних комісіях яких розглядалися організаційні, виробничі, культурно-освітні питання. Проте «демократична доба» в історії національних рад і організацій, які в них співпрацювали, виявилась дуже короткою. Уже під час виборів 1926—1927 рр. були позбавлені виборчого права ряд категорій селян, в тому числі і ті, що входили до сільських громадських об'єднань. Особливо багато таких «позбавленців» виявилось серед національних меншин, зокрема німців, які дійсно володіли до 1917 р. значними наділами землі і користувалися найманою працею. В Люксембурзькому районі Мелітопольської округи позбавлені виборчих прав становили 6,2 %, а в Карл-Лібкнехтівському на Миколаївщині — 17 %⁴¹.

Виборча кампанія 1928—1929 рр. проходила під гаслом боротьби з «ворогами народу», куркулями, до яких здебільшого зараховували середняків. В наказі депутатам сільських рад ЦК КП(б)У закликав «нещадно викривати кожен крок куркуля і непмана»⁴². В ході перевиборів сільських рад, зважаючи на слабкість і нечисленність комуністичних осередків у національних районах, влада вдалася до «активізації» класових селянських спілок — залякуючи, розпалюючи соціальну ворожнечу і надаючи люмпенізованій бідноті штучні правові привілеї. Під керівництвом партійних інструкторів комнезами і Робітземліс провели в 1929 р. в Україні близько 6 тис. зборів сільської бідноти з порядком денним: вибори до рад і завдання сільгоспробітників, батраків, бідноти, на яких в дусі компартійних постанов оцінювалась робота попереднього складу сільрад, затверджувались списки позбавлених виборчих прав, намічались потрібні кандидатури⁴³. У Мархлевському польському районі Житомирської округи передвиборні збори охопили 40 % бідноти і 95 % батраків. На них виступили понад 800 селян, в т.ч. 351 член КНС⁴⁴. В ряді сіл відбулися політичні демонстрації бідноти, приурочені до перевиборів рад. Так, у с. Диянівка Ботієвського болгарського району на Одещині незаможники в день перевиборів пройшли вулицею з червоним прапором і співом «Інтернаціоналу»⁴⁵. В цілому по Ботієвському району участь населення у перевиборах становила 76 %, що було наслідком не стільки довіри болгарського населення до радянської влади, скільки масової пропаганди та «організаційних заходів компетентних органів»⁴⁶. Як відзначалося у звіті Старобільського бюро національних меншостей, під час перевиборів до рад у районах проживання нацменшин до складу сільських виборчих комітетів входили представники КНС, СТВ, Робітземлісу. В результаті відсоток явки на вибори в більшості національних сільрад був вищим за середньоокруговий, який складав 67,1 %. Зокрема, по Ново-Астраханській сільраді він дорівнював 69 %, по Мостівській — 75,8 %⁴⁷.

Загалом по Україні в 1929 р. 9597 представників нацменшин — членів КНС і профспілки сільгоспробітників — стали членами і кандидатами в члени сільських рад, 3019 — членами ревізійних комісій, 1071 був обраний головою⁴⁸. При цьому представництво комнезамів і Робітземлісу у 1929 р. порівняно з 1927 р. в російських сільрадах збільшилось з 23,1 % до 46,1 %, грецьких — з 36,1 % до 61,3 %, в болгарських — з 36,9 % до 60,2 %, в німецьких — з 27,2 % до 46 %, в єврейських — з 21,1 % до 40,1 %⁴⁹.

Комнезами, комітети взаємодопомоги, Робітземліс не належали до громадських об'єднань із специфічно «культурницькими» функціями, таких, як доб-

ровільне товариство «Геть неписьменність». Проте в силу своєї масовості, офіційної підтримки властей, що робили на них ставку в проведенні політично-агітаційної роботи, вони опинились у гущі боротьби за ліквідацію неписьменності і «класову соціалістичну культуру» на селі.

Вивчення історії громадських об'єднань нацменшин України у 20-ті роки доводить, що компартійним керівництвом республіки на ці організації покладалась насамперед «інтернаціональні» функції, які передбачали підпорядкування національного життя завданням соціалістичного експерименту. За відсутністю скільки-небудь значного прошарку комуністів у національному селі, влада робила ставку на незалежницько-батьрацькі верстви, об'єднані в уніфіковані класові спілки, з наданням їм низки економічних та політичних переваг перед рештою селянства. Діяльність КНС, КВД, Робітземлісу, які прийшли на зміну ліквідованим більшовиками національним громадським об'єднанням, була втиснена в «прокрустове ложе» господарсько-політичних кампаній і знаходилась під постійною опікою партійно-державних органів. Водночас, в умовах пов'язаної з НЕПом певної лібералізації суспільних відносин саме через названі організації значний загал населення нацменшин залучався до участі в кооперативному русі, державному та національно-культурному будівництві.

¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7—8. — С. 14.

² Коммунистический путь. — 1925. — № 1. — С. 38.

³ Миколаївський обласний державний архів (далі МОДА), Ф. Р-687. Оп. 1, спр. 62, арк. 3 зв., 48; спр. 63, арк. 29. Запорізький обласний державний архів (далі ЗОДА), Ф. Р-3357. Оп. 1, Спр. 25, Арк. 25; *Дихан М.Д.* Болгари-політемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр. — К., 1967. — С. 114; Доцецький обласний державний архів (далі ДОДА), Ф. Р-57, Оп. 1 Спр. 10. Арк. 24—24 зв.

⁴ Радянське село. — 1927. — 12 червня.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 10.

⁶ Там же. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 75—58.

⁷ Там же. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 453. — Арк. 14.

⁸ Там же. — Спр. 168. — Арк. 188—192.

⁹ Коммунист. — 1925. — 17 дек.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 42.

¹¹ Тгувуна radziecka. — 1927. — 28 sierpnia.

¹² Съветско село. — 1926. — 16 януари.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 41.

¹⁴ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8—11 января 1927 г. Стенографический отчет, постановления, резолюции, материалы. — Харьков. — 1927. — С. 204. В січні 1925 р. КВД були реорганізовані в СТВ (селянські товариства взаємодопомоги).

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 2. — Спр. 5.

¹⁶ Національний перепис робітників і службовців України (жовтень-листопад 1929 р.). — Харків. — 1929. — С. 29, 47.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 113.

¹⁸ ДОДА. — Ф. Р-51. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 19а.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. Р-257. — Оп. 1. — Спр. 400. — Арк. 7; МОДА. — Ф. Р-687. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 13, 49.

²⁰ *Кулінич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — С. 217.

²¹ Съветско село. — 1926. — 31 декаври.

²² *Дихан М.Д.* Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр. — С. 87; Съветско село. — 1927. — 17 сентември.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 225.

²⁴ МОДА. — Ф. Р-126. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 45; Спр. 62. — Арк. 87.

²⁵ Тгувуна radziecka. — 1927. — 15 маја.

²⁶ ДОДА. — Ф. Р-687. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 20 зв.

²⁷ Тгувуна radziecka. — 1927. — 13 listopada.

²⁸ МОДА. — Ф. Р-687. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 20.

- ²⁹ Матеріали к отчету Мариупольского окружного исполнительного комитета о работе за 1925/26 гг. — Мариуполь. — 1926. — С. 24, 53.
- ³⁰ МОДА. — Ф. Р-687. — Оп. 1. Спр. 206. — Арк. 12,13.
- ³¹ Kowektywista Pogranicza. — 1931. — 29 grudnja
- ³² Трувуна gadziecka. — 1928. — 20 maja.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 1035. — Арк. 27 зв., 28.
- ³⁴ Там же. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 69 зв.
- ³⁵ ДОДА. Ф. Р-51. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 114.
- ³⁶ ЦДАВЛ України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 49.
- ³⁷ Більшовик. — 1924. — 25 жовтня.
- ³⁸ Съветско село. — 1926. — 9 януари.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 288.
- ⁴⁰ Коммунист. — 1926. — 4 июля.
- ⁴¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦНК. — Харьков. — 1927. — С. 33.
- ⁴² Комунист. — 1929. — 4 січня.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 288; МОДА. — Ф. Р-687. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 11.
- ⁴⁴ Sierp. — 1929. — 24 marca.
- ⁴⁵ Радянський степ. — 1929. — 15 лютого.
- ⁴⁶ Съветско село. — 1929. — 25 март.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 11—12.
- ⁴⁸ Перевибори Рад України та Молдавської автономної соціалістичної республіки в 1928/29 рр. — Харків. — С. 8, 9.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 1035. — Арк. 31.

ЗАМІТКИ З ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ДОМОНГОЛЬСЬКОГО КИЄВА*

Олексій ТОЛОЧКО

III. ЧИ ЗНАЄМО МИ, ДЕ ЗНАХОДИЛАСЯ АСКОЛЬДОВА МОГИЛА?

кільки років історичній топографії Києва? Коли, власне, відомі сьогодні практично кожному київському обивателеві назви історичних урочищ зайняли саме ті місця, на котрих їх нині показують екскурсоводи? Якими міркуваннями керувалися ті, хто свого часу визначив саме таке їх розташування? Уже близько ста років ці і подібні питання перестали цікавити науку, яка, схоже, вирішила для себе, що «темних місць» у київській топографії не залишилося, все загалом відоме, а дискусії можуть вестися хіба щодо другорядних і малозначних деталей.

Конвенція (ніким, щоправда, не узасаднена) мовчазно припускає, що літописна мікротопонімія Києва існувала «завжди», і при тому безперервно. Раз названі, скажімо, в X чи XI ст., місцевості під тими ж іменами проіснували досьгодні. Традиція, чи, як висловився в минулому столітті Микола Закревський, «живое предание», ніколи не припинялася, і саме вона донесла до нас і літописні назви, і їх локалізації.

Однак подібний погляд хибний. Був час, коли літописна номенклатура київської топонімії була практично цілковито втраченою. Ті нечисленні вчені, які намагалися з'ясувати розташування вичитаних з літопису назв київських уро-

* Продовження. Початок див.: Київська старовина. — 1997. — № 5.